

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Վ Ա Ր Ա Պ

ՏեղԱԿԻՍԱԿԱՆ. — Վան քաղաքի աւրելեիան կողմը, երկու ժամ հեռավորութեամբ կը գտնուի Վարազ լեռը, որուն վրայ կառուցուած է Վարազայ Ս. Նշան վանքը, և ունի այլ և այլ ժամանակներու մէջ իրարու կից շինուած եօթ եկեղեցիներ, որոնք են, Ս. Գէորգ, որուն մէջ կը գրտնուին Սենեքերիմ Թազաւորի (Ֆ 1026) և Գետադարձ Պետրոս կաթողիկոսի (Ֆ 1058) գերեզմանները, Ս. Աստուածածին, Ս. Նշան, Ս. Խաչ (= Գետարգել Ս. Նշան), Ս. Սրիւն, Ս. Յովհաննէս (= Քառասուն Արեղայից) և Ս. Սոփիա. — Լ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 256-8, Ե. Հայայեան, Վասպ. Նշ. Վանքեր, էջ 41-60,

ՊԱՏՄԱԿԱՆ. — Խորենացիի վերագրուած Ս. Հռիփսիմեանց Պատմութեան համաձայն, կոյսերը հոս կ'ապաստանին ժամանակ մը և իրենց թով գտնուող Ս. Խաչի մասունքը կը պահեն լեռան վրայ փոքր խրճիթի մը մէջ, Լեռան ծերպերուն մէջ կ'ապրէին նաև ճգնաւոր քահանաներ, Այգ ճգնաւորներուն ամենէն անուանին կը կոչուէր Ուրաթայրք (Խոր. Մատ. էջ 302), Կ'երեւի թէ Գ. զարէն սկսեալ Վարազի վրայ շարունակուեցաւ մենակեացներու ճգնութիւնը, որոնցմէ կը յիշուին Խրեզլիաւորներ 1. Տէր Ղեւոնդակ Խոռխոռուհի, անոր աշակերտը և յաջորդը 2. Տէր Փիլիպպոս, ապա 3. Տէր Միքէ, 4. Տէր Սեփանոս, 5. Տէր Բողաս, 6. Տէր Մուսեղիկ, 7. Տէր Ներսիս, և 8. Տէր Թողիկ (Հայպ. էջ 232):

Հռիփսիմեանց կողմէ պահուած մասունքը կը ձեռք առնայտ մինչև է. զարուկէսը, երբ, Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսի օրով, ըստ Օրմանեանի 660-1 թուականներուն (Ազգպ. յօդ. 498) կը յայտնուի Թողիկ ճգնաւորին, և համբուը կը լսուի ամբողջ կայստանի մէջ, և ամէն կողմէ ուխտի կուգան Ս. Նշանին (Հայպ. էջ 229-31): Ներսէս Հայրապետ իրողութիւնը

ստուգելէ վերջ Վարազայ Խաչին Երեւան յիշատակին տարեկան տօն մը կը սահմանէ (Ազգպ. յօդ. 498): Այս առթիւ բազմաթիւ եկեղեցիներ կը շինուին լեռան վրայ և կրօնաւորներու համար կը հաստատուի և կ'ընդարձակուի Վարազայ մենաստանը (Ինճ., Խոր. Հին Հայո, էջ 191):

Տէր Թողիկին կը յաջորդեն նախ իր աշակերտը 9. Տէր Յովհէլ, ապա 10. Տէր Նրեմիա և ապա 11. Տանաս, որ այս տեղեկուութիւնները գրի առած է (Հայպ. էջ 231-2), Թերեւս սոյն Տանասն է որ գրած է Ս. Աստուածանց վկայաբանութիւնը (Հ. Դպր. էջ 569):

Թ. զարու կիսուն կը յիշուի 12. Գրեզոր Վանախյր, զոր բռնած և բանտարկած էին Ամիւլ բերդին իշխող Ութմանիկ կոչուած տաճրկները, որոնց ձեռքէն աղաւուեցաւ շնորհիւ Աշոտ իշխանին. — Թ. Արծրունի, էջ 214:

Ժ. զարու սկիզբը — 912 — Մլքէ Թագուհի Վարազայ վանքին կը նուիրէ իր Թանկագին Աւետարանը. — Զարգանկարք Աւետարանի Մլքէ Թագուհոյ, Վենետիկ, 1902, էջ 8:

Ժ. զարու կիսուն (946 թ.) Վարազի առաջնորդ եղած է 13. Ամանիա Մոկացի, որ ապա ընտրուեցաւ կաթողիկոս. — Ասողիկ, էջ 157:

Նոյն զարուն վերջերը Սենեքերիմ Թազաւոր (990-1026) կը շինէ Վարազայ հուշակապ և հուշակաւոր մենաստանը և կը յանձնէ հաւատարիմ կրօնաւորներու. — Թ. Արծրունի, էջ 307:

Այդ ժամանակներուն 14. Ասովմ Վանախյր Վարազայ, վկայաբանութեանց նոր հաւաքում մը կը կազմէ և կը գտաւորէ համալսական միութեան օրերուն համաձայն, որ այդ պատճառաւ կը կոչուի Հոռոմագիր, կամ հեղինակին անունով Առոմագիր. — Ալիշան, Շնորհալի, էջ 31: Օրմ. Ազգպ. յօդ. 673:

ԺԱ. զարուն սկիզբը (1024) Աշոտ Բագրատունի կը շինէ Ս. Նշանին համար Թանկագին պահարան մը 30000 զահեկանով. — Ռուհ. էջ 9: Սամ. էջ 105-6:

Այս զարու կիսուն Գր. Մագիստրոս նամակ մը կը գրէ — Թ. ԿԹ. — Վարազայ վանախյր սրբազանին, ընդդէմ խոզարձութեան. — Հրատ. Կ. Կոստանեանց, էջ 146-7:

Նոյն դարուն վերջերը Վարազի վանա-
հայրն էր 15. Տեղ Պողոս (1085-մ. 1093),
զոր Փրկառուտ կը կանչէ և կաթողիկոս
ձեռնադրել կուտայ Մարաշի մէջ։ Բայց
Պողոս քիչ յետոյ կը թողու թիտը և կը
հեռանայ, ու կը վախճանի Լոգեսիոյ մէջ,
ուր գացած էր Վարազայ Ս. Խաչը վերա-
դարձնելու. — Ուս. էջ 275 և 295։

ԺԴ. դարէն սկսեալ աւելի ճշգրիտ
թուականներով պատմական յիշատակու-
թիւններ կը յաճախեն Վարազայ վանքի
վանահայրերուն մասին, որոնք միեւնոյն
ատեն վանի ալ առաջնորդները եղած են
առհասարակ։

16. Ղուկաս Վանանայր, որ 1231ին
Վարազայ Խաչը կը փայտնէ Նորաբերդ,
Վասակ իշխանին մօտ, ազատելու համար
Խորալմաններէն որոնք նուաճած էին Խը-
լաթի շրջիկը. — Զալալեան, Ժառպ. Ա.
էջ 160-1։

17. Պետրոս Առաջնորդ, * 1303ին. —
Ե. Լ. Նշ. Վանքեր, էջ 46-7։

18. Յովնանէս Վարդապետ, 1304ին,
կոչուած «յոյժ իմաստասէր». — Թրգմ. էջ
413։

19. Տեղ Սարգիս եւ Տեղ Պետրոս «հա-
մաշուել եղբայրներ», 1310ին. — Թրգմ.
էջ 196։

Տէր Պետրոս եպիսկոպոսի օրով, 1318ին,
թաթարները կը կողոպտեն վանքը. — Նշ.
Վանքեր, էջ 54։ Ազգ. Հանդ. ԺԲ. էջ 163։

20. Պաղոս Առաջնորդ. — Թ. Աղ-
բար, Բ. էջ 429։

21. Տեղ Սահակ Առաջնորդ, Նախոր-
դին եղբայրը, 1393-9. — Թ. Աղբար, Բ.
էջ 429։ Նօտարք, էջ 3 ձեթ. 4։ Հանդ.
Ամս. 1917-8, էջ 55 ձեթ. 1։

22. Մարգարէ Վարդապետ, աշակերտ
Գր. Տաթևաւայոյ, 1421։ Իր օրով կը յիշ-
ուի նաև Ասով վարդապետ օրմաստասէր
փրկիստփայն. — Նօտարք, էջ 65, 67-8։

23. Յովնանէս Արքեպիսկոպոս, 1421
-67. — 1441ին Նամակով մասնակցած է
Էջմիածնի ժողովին որ կաթողիկոս ընտրեց
կիրակոս Վիրապեցին. — Մեծնփ. Յիշտ.
Ա. Նօտարք, էջ 65-7, 106, 146, 154,
175, 231-2։ Առ. Դաւր. էջ 418։

24. Ասով Վարդապետ, 1501-7, փի-
լիսոփայ և աստուածաբան։ Իր օրով Զա-
քարիա երգիչը Ներսէս ժը կը զբէ Վարազի

մասին. — Կոն. էջ 107. Նշ. Վանքեր էջ 54։

25. Կաթապետ Արքեպիսկոպոս, 1536ին.
— Արարատ, 1919, էջ 14 (41)։

26. Մարգարէ Գարոնեհ Ուղիսկոպոս, որ
աշակերտութիւն ժը կազմած է Վարազի
մէջ։ Իր ձեռնաստեղծներէն կը յիշուին Զա-
քարիա փրկիստփայ, Կարապետ Եպս. Ա-
րարեցի, կոչուած Զամալ, և Յովնանէս
Բրգուտեց վարդապետները. — Ազգպ. էջ
2261։

27. Սեփանոս Արքեպիսկոպոս, 1591
-1602. — Յ. Զեռ. Վասպ. էջ 719։ Դի-
ւան Ժ. էջ Լ.։

28. Զաքարիա Եպս. Վանքի, 1606-
8. — Հանդ. Ամս. 1911 էջ 66։

29. Մարտիրոս Արքեպիսկոպոս, 1615.
— Նշ. Վանքեր էջ 55։ Սիոն 1927 էջ 246։

ԺԶ. դարուն վերջերը և ԺԷ. ին սկիզ-
բը Վարազի մէջ կ'ուսուցանէր Կարապետ
Վրդ. Զագ, որուն մօտ կ'աշակերտի Պողոս
Վրդ. Մոկացի և կ'ըլլայ Նշանաւոր քարո-
զիչ. կը վախճանի Սիւնեաց Մեծ Անապա-
տին մէջ 1620 թուին. — Առ. Դաւր. Գլխ.
ԻԴ.։

30. Կիրակոս Վարդապետ, 1648-9.
— Վանի մեծ երկրաշարժին, որ տեղի ու-
նեցած է 1648 Ապրիլ 2ին, ուրիշ շատ չնե-
քեբու կարգին փլած են նաև Վերին Վա-
րազ և Ներքին վարազ և Ս. Թորիկ Հօր
եկեղեցին։ Այդ ժամանակ Նշանաւոր էր
Խօջայ Ռուհիլան որ Սուլթանէն հրաման
կը ստանայ վանքերու և եկեղեցիներու նո-
րոգութեան։ Վարազայ վանքի եկեղեցի-
ներուն շինութիւնը յանձն կ'առնեն զանա-
զան երեսելիներ և Գիրակոս վարդապետ.
— Առ. Դաւր. Գլխ. ԼԷ.։

Այս վերաշինութենէն քիչ յետոյ, 1651
ին, Խօջար բերդի տէրը բռնաւոր Սիւլէյ-
ման բէկ և իր ընկերը արիւնարու Զօմար
կը կողոպտեն վանքը, տանելով ինչ որ
արժէքաւոր էր, ի միջի այլոց Ս. Նշանը
և բազմաթիւ ոսկեաւոր և արծաթապատ
աւետարաններ և ուրիշ գրքեր. — Առ.
Դաւր. Գլխ. ԼԸ.։

Սրեք տարի յետոյ Ս. Նշանը կը յանձ-
նուի Հայոց և կը զետեղուի Վան քաղաքի
Ս. Տիրամօր եկեղեցին. — Առ. Դաւր. Գլխ.
ՈԲ.։

31. Պողոս Վարդապետ, 1654. — Նշ.
Վանքեր էջ 56։ Զամբա, Գլխ. ԺԱ, էջ 94։

32. Յովհաննէս Վրդ. Թիւրքմէնի, 1669, որ նորոգել տուած է Վերին Վարազէն ներքին Վարազ իջնող ջրանցքը. — Նշ. Վանքերի, էջ 56: Հանդ. Ամս. 1920 էջ 29: Դիւան Ժ. էջ 105:

33. Յովսէփ Վրդ. Ղափանցի. — Նշ. Վանքեր էջ 56:

34. Կարապետ Վրդ. Կալոյ, փրկստփայ և աստուածաբան, 1679—մ. 1697 Յնվր. 27: Սա ամէն կերպով ճոխացուցած է վանքը, և զոնացուցած եկող գացող բազմաթիւ այցելուներ. — Նշ. Վանքեր էջ 48 և 56: Դիւան Ժ. էջ 17: Նոյն էջ 116, 153:

35. Սեփանոս Վարդապետ Մոկացի, 1697—1715, որ 18 տարի անուանական վանահայրութիւն է բրած, և վանքը անխնամ թողուցած է. այնպէս որ քաղաքին իշխանները և վանքին սփառել ենքը նախորդ վանահօր ժողոված ամբողջ գոյքերը վաճառել է վերջ, «չուն և փառուն ևս» ծախած և սուրբ ուխտը անմարդաբնակ ամայի դարձուցած են. — Նշ. Վանքեր էջ 56: Դիւան Ժ. էջ 116, 154:

36. Բարդուղիմէոս Նպս. Շուսանցի, 1711—24, աշակերտ Կարապետ Վրդ. Կալայի: Սա 1721ին վերանորոգած է վանքը. — Նշ. Վանքեր էջ 47—8 և 57: Դիւան Ժ. էջ 128, 155:

37. Յովհաննէս Վարդապետ. — Նշ. Վանքեր էջ 57:

38. Սամուէլ Վարդապետ. — Նոյն, անդ:

39. Դրիպոր Նպս. ձուհուկանց, 1747—մ. 1769 Նոյմ. 6. — Նոյն անդ: Դիւան Ժ. էջ 141:

40. Բաղդասար Արեւիկսկոյոս, 1775—79. — Սա նկարներով դարգաբան է Վարազայ վանքի դարպասին պատերն ու սիւները. — Անառ. Յ. Առա. Թարգմ. էջ 18: Վասպ. Նշ. Վանքեր, էջ 57:

41. Յարութիւն Նպս. Բաղիւցի, 1801. — Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Զ. էջ 142: 1806 Օգոստոս 9ին Վարազայ վանքը (= եօթ եկեղեցիներու վանքը) կ'այցելէ Պ. Ա. Ժորեբ Փրանսացին և հոն կը տեսնէ աշտո սոսկերչական գործեր և հայերի նկարած քառական յօջող պատկերներ. — Ուղեգրութիւններ, Զ. էջ 236:

42. Դալուս Նպս. Վանցի, * 1820. — Վերանորոգած է Վարազայ Ս. Քաչ եւ կեղեցին, ուր գտնուած է Դետարգել Ս.

Նշանը, 1817ին և նորոգած է նաև Սարահնութեան բնակարանները. — Նշ. Վանքեր էջ 49 և 57:

43. Սարգիս Վրդ. Պարսիկացի, որուն խնդրանքով Յունե քահանայ Վանահեղեցի գրած է Վարազայ Քաչի ներքողական Պատմութիւնը, սպուած Մոսկուա. — Նոյն, էջ 57:

44. Ղազար Վրդ. Բեկերցի, 1833—36. — Սա նորոգել տուած է Վարազայ վանքին պարիսպը. — Նոյն, էջ 51 և 58:

45. Պետրոս Արեւիկայ. Կուրապայի. — Նոյն էջ 58:

46. Մկրտիչ Վրդ. Խրիմեան, 1856—58—84. — Խրիմեան 1857ին Վարազայ վանքին մէջ հիմնած է տպարան, հրատարակած է թերթ «Արեւիկա» Վասպուրկան և բացած է Ժամանակագրաց դպրոց, ուրկէ դուրս եկած են Նշանուոր վարդապետներ, ինչպէս Գ. Սրուանձտեան, Արսէն Թոխմարճեան, Դր. Աղուանեան, Արիստակէս Տեւկանց և Դեւոնդ Փրկողալեմեան. Ժառ. դպրոցը 1880ին վերածուած է Երկրագործական վարժարանի. — Նոյն էջ 59: Դիւան Ժ. էջ 57: Վարազն ալ իր կարգին կոտորածի և կողոպուտի ենթարկուած է 1896ին. — Նշ. Վանքեր, էջ 59:

47. Վրսմէս Վարդապետ, 1901. — Զիւ. Ներշէ Նպս., Յիշատակներ, էջ 105—6:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմին (1915) Վարազայ վանքն ալ կ'ենթարկուի աւերումի և կողոպուտի, քայքայ բարեբախտաբար ձեռագիրներու թաքստոցը կը մնայ ծածկուած՝ կողոպտորչներու աշքէն (Արարատ, 1915, էջ 863—4): Վարազի ձեռագիրներուն թիւը այս դարու սկիզբը կը հաշուուէր 278. — Նշ. Վանքեր, էջ 49:

ՄԵՐԱՅԻՆԻԹԱՅԻՆ. — Վարազայ վանքը անշուշտ տեսնեցած է մշակութային կարեւոր աշխատանք: Մեզի ծանօթ գործերը սակայն բազմաթիւ չեն և ոչ ալ այնքան հին: Անաւասիկ ինչ որ քաղած ենք մեզի մատչելի եղող աղբիւրներէ,

Ա. — Յակոբ Կոստանոր, Գրիլ, 1318ին օրինական է թուղթ Պաւլոսի եւ Մարգարէութիւն Նալեայ. — Աղպ. Հանդ. ԺԲ. էջ 163—4: Հանդ. Ամս. 1917—18 էջ 44—6:

Բ. — Մովսէս Վրդ. Մեծոփայ Վանաց. 1355ին Վարազի մէջ օրինական է Սողոմոն.

նի Առաջին ևսյն գրքերը. — Սարգ. Թ. 8, էջ 95-6.

Գ. — Յովհաննէս Գրիշ, 1399ին օրինակած է ձառքնի մը, մեծագիր, երկու հատոր. — Խ. Աղաբար, Բ. էջ 429.

Դ. — Սաղաթէլ Արեղայ, 1421ին օրինակած է Աստուածաշունչ մը. — Կար. Թ. 178.

Ե. — Մարգարէ Արմիշեցի, 1536ին օրինակած է Պատմ. Աղեհանդի, զոր նկարազարդած է կիսով չափ Գրիգորիս Աղթամարցիի Ձեռ. Ս. Ե. Թ. 473. — Արաբատ, 1919, էջ 11. Խաղբ. Ա. էջ 244.

Զ. — Յովհաննէս Կրօնաւոր, 1559ին օրինակած է Աւետարան մը. — Ամբաստանց, Գեղարքունի, էջ 397.

Է. — Բարսեղ Արղ. Վարազեցի, Գրիշ, 1591-1602, որդի Ասեփանոսի, քննորդի և աշակերտ Կարապետ բարունակաւոր Ջամալի և Տէր Յովհաննէս քարտեզարիւ Օրինակած է,

1. Աւետարան, 1591ին, ստացող պր. Հայրապետ. — 8. Ձեռ. Վասպ. Թ. 302. Դրւան. Ժ. էջ 33.

2. Շարակնոց, 1595ին. — F. Mac. Notices, p. 149-164.

3. Ոսկեփորիկ, 1602ին. մէկ մասը ինքը գրած է, մնացեալը՝ Տէր Աւետիս Մոկացիին, Վանի մէջ. — Դրւան, Ժ. էջ 1.

Ը. — Սահակ Արեղայ, Գրիշ, 1664-9. — Օրինակած է Սաղմոսարան մը 1664ին. — 8. Ձեռ. Վասպ. Թ. 19. Նորոգած է Աւետարան մը 1649ին. — Արցախ, էջ 274.

Թ. — Գրիգոր Դպիր Վարազեցի, 1684ին օրինակած է Յայտմաւուրբ մը զատակ Շարխօշի խնդրանքով. — Դրւան, Ժ. էջ 1Կ-1Դ.

Ժ. — Յովհաննէս Գրիշ, 1772ին օրինակած է Մեկն. Պոկիկի ճակատագր. Մի. մէտն Սպա. Ի Գառնոյ. — Կար. Թ. 1816.

ԺԱ. — Գէորգ Վրդ. Նաղաշ, 1775ին օրինակած է Մեկն. ԺԲ. Մարգարեից Ն. Լամբրոնացոյ. — Անառ. 8. Ձեռ. Թաւրիկի, էջ 17.

Ն. Վ. ՇՈՎԱԿԱՆ

ԼԵՋՈՒՆԳԻՏԵԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՐԲԱՆԵՐԵՐԸ^(*)

4. Շամախի բարբառ. — Այս բարբառը խօսուում է գլխաւորապէս Շամախի քաղաքում. և նրան մօտիկ մի քանի գիւղերում՝ մինչև Ղուբա: Մնացեալ գիւղերը Ղարաբաղի, Ուսի և Սալմաստի գաղթականներ լինելով՝ պահում են իրենց մայրենի բարբառը: Շամախեցիների մի ստուար գաղութ էլ կայ Բաղուում: Բարբառս շատ կէտերով նման է Ղարաբաղի բարբառին. գլխաւոր տարբերութիւնները հետեւեալներն են. ըէ և ճլ ձայնները չկան այստեղ. ընդհակառակը առատորէն կայ Ֆ, որ պակասում է Ղարաբաղում. շնշար վերջավանկի վրայ է, մինչդեռ Ղարաբաղ, Երեւան ևսյն վերջնիքի վանկի վրայ է. — ը ձայնը յաճախ գառնում է ի. ինչպէս արշի՛գի, միտի՛գ անիլ, վիդի՛գիս, ին՛քի են. — աւ գառնում է օ, օ ձայնաւորներից առաջ օ, եօ, ինչպէս ասօօտ, հարկօօր, կնքօօր, շնօօր, տանգայնօօր. — բացառականը թէէն Ղարաբաղի բարբառի նման ստանում է ան, բայց գործիականը առնում է օվ. ինչպէս ցէքա՛ն, ցէքօ՛վ. — դերանդները ստանում են յաճախ աւելորդ իկ մասնիկը. որ մինչև երբ անգամ կարող է կրկնուել. ինչպէս տիւ, տիւի՛գ, տիւի՛գիթ, տիւի՛գիդիթ, տիւի՛գիդիդիթ, յէս, յէսի՛գ, յէսի՛գիս, յէսի՛գիդիս, յէսի՛գիդիդիս, նա, նաի՛գի, նաի՛գիդի, նրանքի՛գի, նրանքի՛գիդիդի են. — էական բայի ձայնաւորը անգամանի մօտ դառնում է ա. անցողականի մասնիկն է ցուկիլ. երկուսի համար իբրև օրինակ՝ հասացուբալ բառ, հասացուբալ էս: հասացուբալ բառ, հասացուբալ էս, հասացուբալ ան: Այս բարբառը աւտոմատիքում չէ գրեա. բայց կան մի խումբ գրուածքներ նոյն բարբառով: ինչպէս Արէլեանի և Գէօգլ Աղաբաշու երգիծական գրուածքները:

(*) Եւրամակարիմ՝ մեծամուն հեղինակի Պատմութիւն Հայ Լեզուի գրածէն (ԽԻ. Գլուխ):